

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ Κ. Π. ΚΑΒΑΦΗΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΓΓΟΥ Κ. ΠΕΤΡΟΥ ΧΑΡΗ

Στις 29 Ἀπριλίου συμπληρώθηκαν πενήντα χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Καβάφη, τοῦ ποιητῆ ποὺ θεωρεῖται πιά ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα μεγέθη τῆς λογοτεχνίας μας. Καὶ ὅμως τὸ ἔργο του παραμένει πνευματικὸς χῶρος ποὺ πρέπει περισσό-τερο νὰ ἐρευνηθεῖ, κι ἄς δημοσιεύσει ὅλα κι ὅλα 154 ποιήματα,—ἄλλα 75 ποὺ ἔμει-ναν ἀνέκδοτα τὰ τύπωσε μὲ ὑποδειγματικὴ φροντίδα ἔπειτ' ἀπὸ τὸ θάνατό του ὁ καθηγητὴς Γ. Π. Σαββίδης,— κι ἄς ἔχει πολιορκηθεῖ ὁ καθαφικὸς αὐτὸς χῶρος ἀπὸ τὴν κριτικὴ ὅσο καὶ ἡ προσφορὰ δύο μόνο ἢ τριῶν λογοτεχνῶν μας τῆς πρῶ-της σειρᾶς, κι ἄς ἔχει δοκιμαστεῖ ἀπάνω στοὺς στίχους του ὁ ἐπιστημονικὸς ὀπλισμὸς καὶ ἡ εὐαισθησία τῶν σημαντικότερων φιλολόγων καὶ λογοτεχνικῶν κριτικῶν, κι ἄς πέρασε μισὸς αἰώνας ἀπὸ τὸ θάνατό του, κι ἄς ἔπαισαν ἐπιτέ-λους νὰ εἶναι ἀμφισβητούμενα τὰ περισσότερα ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ σημεῖα τοῦ Καβα-φικοῦ ἔργου ποὺ ἐπροκάλεσαν πολλὲς συζητήσεις καὶ πολλὲς δξύτητες. Ὁ Καβά-φης κάνει νεκρὸς περισσότερα βήματα πρὸς τὸ ἑλληνικὸ καὶ τὸ ξένο ἀναγνωστικὸ κοινὸ ἀπ' ὅσα μπόρεσε νὰ κάνει ζωντανός, κ' ἔχει τώρα πολλοὺς καὶ πιστοὺς φίλους,—οἱ σημερινοὶ νέοι, σύμφωνα μὲ τελευταῖες ἔρευνες, διαβάζουν Καβάφη περισ-σότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον ποιητὴ μας,— ἔχει κερδίσει ὁ Καβάφης καὶ τὴν ἀνεπι-φύλακτὴ ἐπιδιοκίμια σπουδαίων ξένων πνευματικῶν προσωπικοτήτων μὲ τὴν ἔντονη ιδιοτυπία του, μὲ τὸ οἰκουμενικὸ περιεχόμενον τοῦ ἔργου του, ποὺ θὰ προ-σπαθίσουμε νὰ τὸ ἐξηγήσουμε. Ἡ πνευματικὴ πορεία τοῦ Καβάφη πέρασε ἀπὸ περιπέτειες, ποὺ λίγο ἀκόμα καὶ θὰ ἔφταναν σὲ λιθοβολισμό. Κ' ἐνῶ ἄρχισε νὰ δημοσιεύει τὰ πρῶτα του ποιήματα ἀπὸ τὸ 1886, στὸν «Ἑσπερο» τῆς Λευφίας, στὸ «Ἀττικὸν Μουσεῖον» τὸ 1891 καὶ τὸ 1893, 1895, 1896, τὸ 1897, τὸ 1898 καὶ ὡς τὸ 1902 σὲ ἄλλα περιοδικά, γιὰ νὰ γίνῃ γνωστὸς καὶ νὰ ἔχει μιὰν αἰσθητὴ παρουσία στὰ Ἑλληνικὰ Γράμματα, χρειάστηκε τὸ δξύτατο κριτικὸ πνεῦμα καὶ τὸ θάρρος ὅχι ἐνὸς ποιητῆ ἀλλὰ ἐνὸς πεζογράφου. Ὁ Γρηγόριος Ξενόπουλος, ποὺ εἶχε προβάλει κ' ἕναν ἄλλον σημαντικὸ ποιητὴ μας, τὸν Ἰωάννη Γρυπάρη, μ' ἕνα τολμηρὸ ἀλλὰ καὶ πειστικὸ ἄρθρο του στὰ «Παναθήναια»¹ τοῦ 1903, περι-οδικὸ μὲ κύρος τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, τὸν ἔφερε στὴν ἐπιφάνεια. Ἐκαμε δηλαδὴ ὅ,τι κι ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς γιὰ τὸν Κάλβο καὶ ὅ,τι ὁ Μπαλζάκ γιὰ τὸν Σταντάλ,

1. Πρῶτος, στὴ Βόρειο Ἑλλάδα, ἔγραψε γιὰ τὸν Καβάφη ὁ Γ. Θ. Βαφόπουλος τὸ 1924 («Μακεδονικὰ Γράμματα», τεύχη Μαρτ.-Ἀπρ.).

ὅταν διάβασε, ἀπὸ τοὺς πρώτους, τὸ περίφημο μυθιστόρημά του "Le Rouge et le Noir" («Τὸ Κόκκινο καὶ τὸ Μαῦρο»), ἀπόρησε πὺν δὲν ἔβλεπε νὰ γίνεται κανένας λόγος γιὰ τὸ μεγάλο αὐτὸ ἔργο τῆς γαλλικῆς πεζογραφίας, κι ὅταν πληροφορήθηκε ἀπὸ τὰ βιβλιοπωλεῖα ὅτι μόνο δύο ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου εἶχαν ἀγορασθεῖ, ἀγανάκτησε, ἔγραψε καὶ δημοσίευσσε ἓνα ἐγκωμιαστικὸ ἄρθρο κ' ἔτσι παραμέρισε τὰ ἐμπόδια κ' ἔφερε στὴν ἐπιφάνεια ἓνα συγγραφέα πὺν ἔγινε ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα λογοτεχνικὰ ὀνόματα στὸν περασμένο αἰῶνα. Ἐδῶ, στὴν πνευματικὴ μας ζωὴ, ἔπειτ' ἀπὸ τὴν πρωτοβουλία τοῦ Ξενοπούλου, ὁ Καβάφης ὄχι μόνο δὲν καθιερώθηκε ἀμέσως, ἀλλὰ, μαζὶ μὲ τὴν ἐπιδοκιμασία λίγων προοδευτικῶν, προικισμένων μὲ ἄκρα εὐαισθησία, δέχτηκε πυκνὰ πυρὰ, προσπάντων ἀπὸ τὶς τάξεις τῶν φανατικῶν δημοτικιστῶν πὺν πολλοὶ ἐπρόσεχαν τότε, ἀπάνω στὴν οἰκτιρία τοῦ γλωσσικοῦ ἀγῶνα, πρῶτα τὴ γλώσσα κ' ἔπειτα τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ λογοτεχνικὴ μορφή, καὶ ἀργότερα κι ἀπὸ πολὺ σημαντικοὺς κριτικούς ὅπως ὁ Φῶτος Πολίτης. Πέρασε ἀκόμα ὁ Καβάφης καὶ στὴ σάτιρα, σχεδὸν καὶ στὸ χλευασμό. Τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Καβάφη εἶναι μιὰ σελίδα τῆς λογοτεχνίας μας πὺν μ' αὐτὴν δὲν ἐπιθυμῶ νὰ ἀσχοληθῶ περισσότερο. Προτιμῶ νὰ προχωρήσω στὰ ἀπαραίτητα βιογραφικά, νὰ δώσω μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐγκυρότερες πληροφορίες πὺν ἔχουμε γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν καθημερινή του ζωὴ κ' ἔπειτα ν' ἀρχίσουμε τὴν ἔρευνα τοῦ ἔργου του καὶ νὰ καθορίσουμε, ὅσο μπορέσουμε, τὰ στοιχεῖα τῆς μοναδικότητάς του.

Σ' ἓνα σύντομο βιογραφικὸ του σημείωμα γράφει ὁ Καβάφης: «Εἶμαι Κωνσταντινουπόλιτης τὴν καταγωγὴν, ἀλλὰ ἐγεννήθηκα στὴν Ἀλεξάνδρεια,— σ' ἓνα σπίτι τῆς ὁδοῦ Σερίφ. Μικρὸς πολὺ ἔφυγα, καὶ ἀρκετὸ μέρος τῆς παιδικῆς μου ἡλικίας τὸ πέρασα στὴν Ἀγγλία. Κατόπιν ἐπισκέφθην τὴν χώραν αὐτὴν μεγάλως, ἀλλὰ γιὰ μικρὸν χρονικὸν διάστημα. Διέμεινα καὶ στὴν Γαλλία. Στὴν ἐφηβικὴ μου ἡλικίαν κατοίκησα ὑπὲρ τὰ δύο ἔτη στὴν Κωνσταντινούπολι. Στὴν Ἑλλάδα εἶναι πολλὰ χρόνια πὺν δὲν ἐπῆγα. Ἡ τελευταία μου ἐργασία ἦταν ὑπαλλήλου εἰς ἓνα κυβερνητικὸν γραφεῖον ἐξαρτώμενον ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖον Δημοσίων Ἔργων τῆς Αἰγύπτου. Ἐέρω Ἀγγλικά, Γαλλικά καὶ ὀλίγα Ἰταλικά».

Εἴπαμε ὅτι ὁ Καβάφης πέθανε τὸ 1933. Ἄς σημειώσουμε ὅτι ἔχουμε δύο ἡμερομηνίες γιὰ τὴ γέννησή του. Τὰ λεξικά γράφουν: στὴν Ἀλεξάνδρεια, τὸ 1869, τὸ Πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας: τὸ 1863, 17 Ἀπριλίον. Ἄν προσθέταμε ὅτι οἱ μετακινήσεις τοῦ Καβάφη ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια ἦταν πολὺ λίγες καὶ ἂν ἐπιμέναμε στὰ ἐφηβικά του χρόνια, πὺν τὰ πέρασε στὴν Πόλη καὶ στὴν ἄτακτη νυχτερινή της ζωὴ, δὲ θὰ εἴχαμε παραλείψει τίποτα πὺν θὰ μπορούσε νὰ μᾶς βοηθήσει στὴν ἐρμηνεία τοῦ ἔργου του. Ἐχουμε ὅμως ἀπὸ ἄλλες πηγὲς ὅ,τι μᾶς χρειάζεται γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὸν ἄνθρωπο καὶ τὶς συνήθειές του,

ὅ,τι ρίχνει τουλάχιστον λίγο φῶς σ' αὐτὸν τὸ θρόλο πὸν εἶναι ἢ κάπως ἀκαθόριστη, γιὰ νὰ μὴν πῶ, ἀμαρτωλὴ ζωὴ του, ὅπως τὴν χαρακτήρισαν πολλοί.

Ἡ ἐπαφὴ μὲ τὸν Καβάφη φαίνεται ὅτι δὲν ἦταν πολὺ εὐκόλη. Δεχόταν μ' εὐχαρίστηση στὸ ἰδιόρρυθμο σπίτι του μόνο ὅσους ἤξερε πῶς ἀγαποῦσαν τὴν ποιήσιν του. Καὶ σπάνια ἀνοίγε τὴν πόρτα του γιὰ ὅσους δὲν εἶχε ἀκριβεῖς πληροφορίες. Κ' ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος Καβάφης ἔχει πολὺ συζητηθεῖ καὶ πολὺ παραξηγηθεῖ, θὰ τὸν παρουσιάσω μέσα ἀπὸ κείμενα αὐθεντικά, ἀπὸ ἐντυπώσεις καὶ παρατηρήσεις ὅχι μόνο ἀξιόπιστων πνευματικῶν ἀνθρώπων ἀλλὰ καὶ ἱκανῶν νὰ ζυγίζουν καὶ νὰ ἀποτιμοῦν ἐκεῖνο πὸν βλέπουν ἢ ἀκοῦνε.

Ὅσοι, λοιπόν, ἐπήγγιναν στὸ σπίτι τοῦ Καβάφη ἤξεραν τὸ ἔργο του, ἤξεραν καὶ τὸν πολυσυζητούμενο ἐρωτισμὸ του, πὸν εἶναι αἰσθητὸς σ' ἓνα σημαντικό μέρος αὐτοῦ τοῦ ἔργου, καὶ μαζὶ μὲ τὴν καθαρὰ πνευματικὴ περιέργεια καὶ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ γνωρίσουν ἀπὸ κοντὰ τὸν ποιητὴ πὸν πολὺ ἐκτιμοῦσαν, εἶχαν καὶ τὴν ἄλλη, τὴν ἔνοχη περιέργεια, νὰ περάσουν στὸ χῶρο τῶν ἀνθρώπων ἀδυναμιῶν, πὸν τόσο ἔλεγχο προκαλοῦσαν.

Ἄς δοῦμε πῶς περιγράφουν τὸν Καβάφη ὅσοι τὸν εἶδαν στὴν Ἀθήνα, ἔπειτα στὴν Ἀλεξάνδρεια. Φυσικά, ὁ Ξενόπουλος θὰ μᾶς πεῖ πρῶτος τί ἐντύπωση τοῦ ἔκαμε ὁ Καβάφης, ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ ἦρθε στὴν Ἀθήνα τὸ 1901: «Εἶναι νέος», γράφει ὁ Ξενόπουλος στὰ «Παναθήναια» (τεῦχος 30ῆς Νοεμβρίου τοῦ 1903), ἀλλ' ὅχι εἰς τὴν πρώτην νεότητα. Βαθεῖα μελαγχροινὸς ὡς γηγενὴς τῆς Αἰγύπτου, μὲ μαῦρον μουντακάκι, μὲ γυαλιὰ μύωπος, μὲ περιβολὴν ἀλεξανδρινοῦ κομψομένου, ἀγγλίζονσαν ἐλαφρότατα, καὶ μὲ φυσιογνωμίαν συμπαθῇ, ἢ ὁποία ὅμως ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν λέγει πολλὰ πράγματα. Ὑπὸ τὸ ἐξωτερικὸν ἐμπόρου, γλωσσομαθοῦς καὶ εὐγενεστάτου καὶ κοσμικοῦ, κρύπτεται ἐπιμελῶς ὁ φιλόσοφος καὶ ὁ ποιητής. Ἡ ὁμιλία του ἡ ζωηρά, ἡ σχεδὸν στομφώδης καὶ ὑπερβολικὴ, καὶ οἱ τρόποι του οἱ πάρα πολὺ ἀβροί, καὶ ὅλες ἐκεῖνες οἱ εὐγένειές του καὶ οἱ τσιριμόνιες, ἐκπλήττον κάπως ἓνα Ἀθηναῖον, συνειθισμένον μὲ τὴν σεμνὴν ἀπλότητα καὶ τὴν δειλὴν ἀφέλειαν καὶ τὴν ἀγαθὴν ἀδεξιότητα τῶν λογίων μας. Ὁ κ. Καβάφης, ὑπὸ τὴν ἔποψιν αὐτήν, εἶναι ὁ ἀντίπους τοῦ κ. Πορφύρα. Πρέπει νὰ τὸν γνωρίσῃ κανεὶς ἀρκετά, διὰ νὰ πεισθῇ ὅτι εἶναι ὁ ἴδιος ἄνθρωπος πὸν ἔγραφε τὰ ὥραϊα ἐκεῖνα ποιήματα. Διότι σιγὰ-σιγὰ θὰ ἀναγνωρίσῃ, ὅτι αὐτὰ πὸν λέγει ὁ ἀλεξανδρινὸς ἔμπορος μὲ τὸσον παρὰξενον τρόπον, εἶναι γεμάτα γνῶσιν καὶ παρατήρησιν, καὶ κάπου-κάπου θὰ συλλάβῃ καὶ μερικὰς ἀστραπὰς τῶν μαύρων ματιῶν, ἀπὸ τὰ γυαλιὰ, πὸν διανοίγουν ὁλόκληρον κόσμον καὶ προδίδουν —δόξα σοι, ὁ Θεός!— τὸν ἄνθρωπον τῆς εὐρείας σκέψεως καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς ιδιοφυΐας».

Θὰ ἐπιμείνω περισσότερο στίς ἐντυπώσεις τοῦ Καζαντζάκη γιὰ τὸν Καβάφη καὶ ἐλπίζω ὅτι δὲ θὰ βρεῖτε ἀδικαιολόγητη τὴν ἐπιμονή μου. Εἶδε τὸν Καβάφη στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ γράφει τὸ 1927 (στὸ «Ταξιδεύοντας», σελ. 169 - 171): Στὸ μεσόφωτο τοῦ ἀρχοντικοῦ σπιτιοῦ του προσπαθοῦσα νὰ διακρίνω τὴ μορφὴ του. Ἀνάμεσά μας εἶναι ἓνα μικρὸ τραπεζάκι, γιομάτο ποτήρια μὲ χιότικη μαστίχα κι οὐίσκυ — καὶ πίνουμε. Μιλοῦμε γιὰ πλῆθος πρόσωπα κι ἰδέες, γελοῦμε, σωπαίνουμε καὶ πάλι ἀρχίζει, μὲ κάποια προσπάθεια, ἢ κουβέντα. Ἐγὼ πολεμῶ νὰ κρυφῶ στὸ γέλιο τὴ συγκίνηση καὶ τὴ χαρὰ μου. Νά, ἓνας ἄνθρωπος μπροστά μου, ἄρτιος, ποὺ τελεῖ τὸν ἄθλο τῆς τέχνης μὲ ὑπερηφάνεια καὶ σιωπή, ἀρχηγὸς ἐρημίτης, ποὺ ὑποτάσσει τὴν περιέργεια, τὴ φιλοδοξία καὶ τὴ φιληδονία, στὸν αὐστηρὸ ρυθμὸ μιᾶς ἐπικούρειας ἀσκητικῆς. Ἐπρεπε νὰ εἶχε γεννηθεῖ στὸ 15ο αἰῶνα στὴ Φλωρεντία, καρδινάλιος, μυστικοσύμβουλος τοῦ Πάπα, ἔκτακτος ἀπεσταλμένος στὸ Παλάτι τοῦ Δόγη, στὴ Βενετία, καὶ ἐπὶ πολλὰ χρόνια, πίνοντας, ἀγαπώντας, χαζεύοντας, στὰ κανάλια, γράφοντας, σωπαίνοντας — νὰ διαπραγματεύεται τίς πιὸ σατανικὲς καὶ πολυπλοκές καὶ σκανδαλώδεις ὑποθέσεις τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας. Ξεχωρίζω στὰ σκοτεινά, πάνω στὸ ντιβάνι, τὴ φυσιογνωμία του — πότε ὅλο ἔκφραση μεφιστοφελικὴ καὶ εἰρωνεία καὶ τὰ ὠραῖα μαῦρα μάτια του ξάφνου ἀστράφτουν, μόλις πέσει ἐπάνω τους μιὰ μικρὴ ἀχτίδα ἀπὸ τὸ φῶς τῶν κεριῶν, καὶ κάποτε μάλιστα πάλι γέρνει, ὅλο φινέτσα, παρακμὴ καὶ κούραση. Ἡ φωνὴ του εἶναι γεμάτη ἀκκισμοὺς καὶ χρῶμα — καὶ χαίρομαι μὲ τέτοια φωνὴ νὰ διατυπώνεται ἡ πονηρή, ὅλο κοκεταρία, βαμένη, στολισμένη, γραῖα ἀμαρτωλὴ ψυχὴ του. Ἐτσι ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ τὸν βλέπω ἀπόψε καὶ τὸν ἀκούω, νιώθω πόσο σοφὰ μιὰ τέτοια πολυπλοκὴ, βαρυφορτωμένη ψυχὴ τῆς ἁγίας παρακμῆς, κατόρθωσε νὰ βρεῖ τὴ φόρμα της — τὴν τέλεια ποὺ τῆς ταιριάζει — στὴν τέχνη καὶ νὰ σωθεῖ... Ὁ Καβάφης εἶναι ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἄνθη ἐνὸς πολιτισμοῦ. Μὲ διπλά, ξεθωριασμένα φύλλα, μὲ μακρὸ ἀσθενικὸ κοτσάνι, δίχως σπόρο. Ὁ Καβάφης ἔχει ὅλα τὰ τυπικὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς ἐξαιρετικοῦ ἀνθρώπου τῆς παρακμῆς — σοφός, εἰρωνικός, ἡδονιστής, γόης, γιομάτος μνήμη. Ζεῖ («ὦν ἀδιάφορος», «σὰ θαρραλέος»). Κοιτάζει ξαπλωμένος σὲ μιὰ μαλακὴ πολυθρόνα ἀπὸ τὰ παράθυρά του καὶ περιμένει τοὺς «Βαρβάρους» νὰ προβάλλουν. Κρατάει περγαμηνή, μὲ λεπτὰ καλλιγραμμένα ἐγκώμια, εἶναι ντυμένος γιορτάσιμα, βαμένος μὲ προσοχὴ καὶ περιμένει. Μὰ οἱ βάρβαροι δὲν ἔρχονται κι ἀναστενάζει κατὰ τὸ βράδυ, ἡσυχὰ καὶ χαμογελᾷ εἰρωνικά γιὰ τὴν ἀπλοϊκότητα τῆς ψυχῆς του νὰ ἐλπίζει).

Αὐτὸς ἦταν ὁ Καβάφης γύρω στὰ 1927. Ἐτσι τὸν εἶδαν κι ἄλλοι γνωστοὶ λογοτέχνες ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ μὲ ἐπιμονὴ ζήτησαν νὰ τὸν γνωρίσουν.

Με ἄλλη διάθεση, πὺν ἔγινε, νομίζω, ἡ κυριότερη αἰτία τῆς διαφορᾶς ἐντυπώσεων, μὲ ἄλλα κριτήρια, τὸν εἶδαν ἐκεῖνοι πὺν ζοῦσαν στήν Ἀλεξάντρεια, ἐκεῖνοι πὺν τὸν εἶχαν πολὺ κοντά τους καὶ ἤξεραν πολὺ καλὰ τὸ ἔργο του,— ἓνας μάλιστα τοῦ ἔχει ἀφιερώσει ὁλόκληρο βιβλίον καὶ ἄλλες κριτικὲς σελίδες του, ὁ κ. Τίμος Μαλάνος, στοχαστὴς μὲ ἐξαιρετικὲς ἱκανότητες,— καὶ δύσκολο ἦταν,— ἡ μικρὴ ἀπόσταση, βέβαια, παίζει διπλὸ ρόλο, κάποτε δὲ μᾶς ἀφήνει νὰ δοῦμε καθαρὰ τὰ πράγματα,— δύσκολο, λοιπόν, ἦταν νὰ μὴν ξεγελαστοῦν γιὰ ὅ,τι ἤθελε νὰ κρύψει ὁ Καβάφης ἢ νὰ τὸ ἀφήσει αἰνιγματικόν. Γράφει ὁ Μαλάνος στὴ «συμπληρωμένη καὶ ὀριστικὴ» ἔκδοσι τοῦ βιβλίου του (σ. 20 κ.έ.) τὸ 1957: «Καὶ τώρα, ἔρμος, δίχως συγγενεῖς καὶ δίχως ἀδελφούς, αὐτὸς ὁ τελευταῖος τῆς οἰκογένειάς του ἀπόγονος, κάθεται, τριγυρισμένος ἀπὸ μερικὰ ἔπιπλα τοῦ πλούσιου πατρικοῦ του σπιτιοῦ πὺν τοῦ ἀπόμειναν, καὶ διαβάζει καὶ συλλογιέται καὶ περιμένει ρεμβάζοντας, ἐκεῖνο πὺν περιμένουν οἱ παρεξηγημένοι γέροι ποιητές. Μπαίνοντας κανεὶς στὸ παράξενο μισοφωτισμένο σαλόνι του, τὸν βρίσκει καθισμένο σὲ μιὰ χαμηλὴ πολυθρόνα, μὲ κάτω τὸ ἱερατικὸ στὸ ὄψος, νὰ παίζει σκεπτικὰ τὸ κομπολόι του, λὲς καὶ μὲ τὰ διαλείποντα τικ-τάκ, τικ-τάκ ἓνα θέλει νὰ κάνει στὸν ἑαυτὸ του αἰσθητότερο: τὴ σιωπὴ τῆς μοναξιᾶς πὺν τὸν περιβάλλει». Καὶ παρακάτω παρατηρεῖ ὁ Μαλάνος: «Στὸ ὅλο του φέρισμο διακρίνει κανεὶς, ὅσο περισσότερο τὸν γνωρίζω, ἓναν ἀκοίμητο ὑπολογισμό, —τὴν βλέπετε, ὑποθέτω, τὴ διαφορετικὴ διάθεση πὺν προκαλεῖ ἡ ἀπόσταση,— πὺν τοῦ παραμορφώνει σταθερὰ κάθε χειρονομία του, κάθε του κίνηση, ἓναν ὑπολογισμό, πὺν τοῦ ἀντικαθιστᾷ τὴν ἀφελῇ φυσικότητα μὲ μιὰ τεχνητὴ φυσικότητα».

Ἀφῆσα τελευταῖα τὴ δική μου ἐντύπωση ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο Καβάφης καί, μολοντόι ὁ χρόνος μου εἶναι μετρημένος, δὲν μπορῶ παρὰ νὰ καταθέσω καὶ τὴ δική μου μαρτυρία, πὺν δίνει ἄλλωστε τὸν ποιητὴ στὶς τελευταῖες του ἡμέρες.

Ἦταν, θυμᾶμαι, καλοκαίρι τοῦ 1932 καὶ στήν πνευματικὴ μας ζωὴ ὅλα τὰ παραμέρισε ἡ ἐπίσκεψις τοῦ Καβάφης στήν Ἀθήνα. Ὁ ποιητὴς δὲν εἶχε πιά πολλὴ ζωὴ, τὸν ἄλλο χρόνο, στὶς 29 Ἀπριλίου τοῦ 1933, πέθανε στήν Ἀλεξάντρεια, ἀλλ' ἀπὸ πολλὴν καιρὸ δὲν εἶχε καθόλου φωνή. Ἡ φοβερὴ ἀρρώστια, αὐτὴ πὺν καὶ τώρα εἶναι ἡ μεγάλῃ ἀπειλὴ γιὰ ὅλο τὸν κόσμον, τὸν χτύπησε στὸ λάρυγγα καὶ ὁμολογῶ ὅτι, ἂν δὲν εἶχα πλάι μου τὸν Κώστα Οὐράνη, δὲ θὰ κατάφερα νὰ κατανικήσω τὴ δειλία, τὴ λιποψυχία, πὺν μὲ κυρίεψε ὅταν βρέθηκα μπροστὰ στήν κλειστὴ πόρτα τοῦ δωματίου τοῦ («Ἐρυθροῦ Σταυροῦ»), ὅπου νοσηλευόταν ὁ Καβάφης. Ὅταν πιά πέρασα στὸ δωμάτιο καὶ συνόδεψα τὸ χαιρετισμό μου μὲ λίγες λέξεις πὺν ἐκφράζουν ἀληθινὴ ἐκτίμησις χωρὶς νὰ ἐνοχλοῦν ἓναν σοβαρὸ ἄνθρωπο καὶ προπάντων ἓναν σοβαρὸ ἄνθρωπο πὺν εἶναι ἄρρωστος, δὲν ἐπῆρα

καμιαν απάντηση. Ὁ Καβάφης μοῦ ἔδειξε τὴ λευκὴ νοσοκομειακὴ καρέκλα πού ἦταν ἀντίκρου στὴν πολυθρόνα του, ἄπλωσε ἔπειτα τὸ χέρι του στὸ τραπεζάκι πού εἶχε πλάι του, βρῆκε, ἐνῶ μὲ περιεργαζόταν, τὸ σημειωματάριο καὶ τὸ μολύβι του, κι ἄρχισε νὰ γράφει. Δὲν ἄργησα, φυσικά, νὰ καταλάβω, ἀλλὰ καὶ δὲν ἄργησα νὰ δικαιολογήσω τὸν ἑαυτό μου πού ὅλο κι ἀνέβαλλα αὐτὴ τὴν ἐπίσκεψη. Ὁ Καβάφης μοῦ ἀπάντησε γραπτῶς! Μοῦ ἔγραφε, γιατί δὲν μποροῦσε νὰ μοῦ μιλήσει, γιατί δὲν μποροῦσε νὰ μοῦ πεῖ οὔτε μιὰ λέξη.

Ἀλλὰ ἡ ταραχὴ μου δὲν ἐκράτησε πολὺ. Ἡ, καλύτερα, ὁ Καβάφης κατάλαβε καὶ προσπάθησε νὰ τὴν διαλύσει, νὰ τὴν ἐξουδετερώσει μὲ δυὸ - τρεῖς κινήσεις του καὶ μὲ τὴ διάθεσή του, πού ἔδειχνε κάθε ἄλλο παρὰ ἔλλειψη δυνάμεων. Ὁ ποιητής, μολονότι δὲν εἶχε πιά φωνή, — καὶ μοῦ εἶχαν πεῖ ὅτι ὁ Καβάφης ἦταν περίφημος συνομιλητής, — μολονότι δὲν μποροῦσε νὰ χρησιμοποιήσει μιὰν ἀπὸ τὶς ἱκανότητες ἐκεῖνες πού κέριδιζαν ἀμέσως τὸν ἐπισκέπτη του, ἔμενε ἓνας ζωντανὸς ἄνθρωπος, ἓνας ἄνθρωπος πού ἀνάδινε πνευματικότητα. Ἄν καὶ ἀρκετὰ προχωρημένος στὴν ἡλικία, δὲν ἦταν καθόλου δυσκίνητος καὶ δὲν εἶχε ἐπιτρέψει στὸ χρόνο νὰ σύρει ἀπάνω του καμιὰν ἀπὸ τὶς γραμμὲς ἐκεῖνες πού ἐμπνέουν τοὺς καρικατουρίστες. Ἦταν ἰσχνός, ὅχι ὅμως λιπόσαρκος, καὶ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ρυτίδες τοῦ προσώπου του ἱστοροῦσε πολλὰ, πάρα πολλὰ πράγματα. Ἐβλεπες τὸν ἄνθρωπο πού ἔζησε, ἀλλὰ καὶ σκέφτηκε πολὺ. Κ' ἔφτανε νὰ συλλάβεις ἔστω καὶ μιὰ ματιὰ του ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ γυαλιά του, πού ὀπλιζαν δυὸ μεγάλα καὶ στοχαστικὰ μάτια, γιὰ νὰ βρεῖς τὸ δρόμο πού ὀδηγοῦσε στὴν ψυχὴ τοῦ Καβάφη. Ὁ Ἀλεξανδρινὸς ποιητής δὲν ἦταν μόνο μιὰ πνευματικὴ μορφή. Ἦταν κ' ἓνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικότερα ἀντρίκια κεφάλια πού ἔχω δεῖ. Ὁ καλὸς συνομιλητής πού ἔχασε τὴ φωνή του, ἐξακολουθοῦσε νὰ αἰχμαλωτίζει τὸν ἐπισκέπτη του. Καὶ τὶ δὲ σᾶς ἔλεγε μὲ τὸν τρόπο πού σᾶς κοίταζε! Ἴσως μάλιστα νὰ μᾶς ἔλεγε τώρα περισσότερα. Μᾶς ἔγραφε στὸ σημειωματάριο μιὰ φράση, τὴ συνόδευε μὲ μιὰ ματιὰ του καὶ μᾶς ἄφηνε νὰ τὴν συμπληρώσουμε, ὅπως ὁ πεζογράφος πού φροντίζει νὰ μὴν τὰ πεῖ ὅλα στὸν ἀναγνώστη του, γιὰ νὰ τὸν ἀναγκάσει νὰ σκεφτεῖ κι αὐτός.

Ἔτσι, ξεχάσαμε ὅτι εἶχαμε μπροστά μας ἓναν ἄρρωστο κι ἀρχίσαμε τὴ συζήτηση πού θὰ ἐκάναμε μ' ἓναν συνάδελφο πού δὲ βρίσκεται σὲ κρεβάτι νοσοκομείου. Ὁ Καβάφης τὰ παρακολουθοῦσε ὅλα καὶ τὰ σχολίαζε ὅλα. Δὲν ἦταν ἀπὸ τοὺς λογοτέχνες πού θέλουν ἢ κάνουν πὼς ἀγνοοῦν τί γίνεται γύρω τους.

Φυσικά, γιὰ ὅλ' αὐτὰ θὰ ἔπρεπε νὰ μιλήσει ὁ ἴδιος ὁ Καβάφης. Οἱ προτιμήσεις του, οἱ χαρὲς καὶ οἱ ἀπογοητεύσεις του, οἱ σκέψεις του γιὰ τὴν πνευματικὴ μας κίνηση τῆς ἐποχῆς ἐκείνης θὰ ἔκαναν μιὰν ἀπὸ τὶς συνεντεύξεις πού σπάνια δημοσιεύονται στὰ ἐλληνικὰ ἔντυπα. Μὰ ἡ κατάστασή του ἀπαγόρευε τέτοια

προσπάθεια. Κ' έπρεπε ό Ουδράνης κ' έγώ νά είμαστε άσυνγχώρητα αδιάκριτοι, γιά νά τολμήσουμε νά ζητήσουμε συνέντευξη από άνθρωπο πού άπαντούσε μόνο μέ τά χαρτάκια πού έκοβε από τό σημειωματάριό του, άφού τά είχε γεμίσει μέ λέξεις καί φράσεις. Αύτά τά χαρτάκια τά έπαιρνε ένα-ένα ό Ουδράνης, κι όταν βγήκαμε από τό δωμάτιο τοῦ Καβάφη, τά έβαλε στού πορτοφόλι του. Τά μάζεψε όλα, μέ καί τά έχασε όλα.

"Ας ακολουθήσουμε τώρα τόν Καβάφη στήν 'Αλεξάντρεια, γιά νά βρεθοῦμε κοντά του στίς τελευταίες του στιγμές. Τίς έχουμε σ' ένα κείμενο τοῦ Α. Λεοντή, πού δημοσιεύτηκε στήν έφημερίδα «Ταχυδρόμος» τῆς 'Αλεξάντρειας (22 'Ιουνίου 1933): «Τό χαμόγελο δέν τόν εγκατέλειψε οὔτε λεπτόν. Στούς επισκέπτας πού ήθελαν νά τόν έμψυχώσουν άπαντούσε μέ χειρονομίαν άποχαιρετισμοῦ. Οί γύρω του έσκέπτοντο, άν θά έπρεπε νά τοῦ προτείνουν τήν ιερά κοινωνία, κανείς όμως δέν τολμοῦσε. "Ολοι έφοβοῦντο ότι ή πρότασις πού ίσοδυναμοῦσε μέ άναγγελίαν όριστικῆς καί άμέσου καταδίκης, θά κατέφερε σκληρότατον τραῦμα κατὰ τοῦ ήθικοῦ του. Τέλος, ό ιερεὺς τοῦ Νοσοκομείου άπεφάσισε νά τοῦ ὑποδείξη δειλά τήν ανάγκη τῆς μεταλήψεως, ό δέ Καβάφης, άφού τόν εἶδε μέ τό διαπεραστικό βλέμμα του όλίγα δευτερόλεπτα, ένενσε καταφατικά. Πρὸς άποφυγήν συγκινήσεως, ό ιερεὺς ήθέλησε νά κρύψῃ τό δισκοπότηρον κατὰ τήν στιγμήν τῆς κοινωνίας, ό έτοιμοθάνατος όμως, εξακολουθῶν νά έχῃ πλήρη διαύγειαν πνεύματος, εζήτησε μέ έκφραστικὴν χειρονομίαν τήν εμφάνισιν τοῦ ιεροῦ σκεύους. 'Εκοινώνησε μέ κατά-νυξιν, αλλά μέ άπόλυτον ψυχραιμίαν, κατόπιν ὕψωσε καί τά δύο χέρια, καί μέ τό βλέμμα πρὸς τά ἄνω εφάνῃ ότι προσήύχετο. "Επειτα εμείδισε πρὸς ὅλους τοὺς γύρω καί έκλεισε τοὺς ὀφθαλμούς. Τοὺς ἤνοιγε κάθε λίγο καί έχαμογέλα στοὺς παρακολουθούντας τήν επιθανάτιο άγωνία, έθετε τήν παλάμη στήν καρδιά γιά νά εξακριβώσῃ τοὺς παλμούς της, τό χέρι στού μέτωπο, γιά νά βεβαιωθῇ γιά τήν έγκεφαλική λειτουργία, καί διεβεβαίωσε μέ χειρονομίες καί χαμόγελο τοὺς ἄλλους, ότι ακόμα όλα πηγαίνουν καλά, ἔως ὅτου έκλεισε τέλος τά μάτια γιά νά μὴν τά ανοίξῃ πιά στού φῶς τῆς ἡμέρας».

Τώρα, πρέπει άμέσως νά σημειώσω ότι, ὅπως κάθε ἀληθινά νέα παρουσία στα Γράμματα καί στίς Τέχνες προκαλεῖ βασικές ανακατατάξεις καί ανανέωση αισθητικῶν κριτηρίων, έφερε κι ό Καβάφης στόν ποιητικό μας λόγο στοιχεῖα πού μᾶς ὑποχρέωσαν νά δοῦμε τόν άνθρωπο καί τόν κόσμο μέσα από μιὰ συγκίνηση πού δέν τήν εἶχαμε αισθανθεῖ ὡς τότε. Ήταν ό 'Αλεξαντρινός ποιητής μιὰ φωνή πού αδιαφοροῦσε γιά τίς συνήθειές μας, γιά τόν τρόπο ἢ γιά τοὺς τρόπους πού δεχόμαστε τήν ποίηση, ἦταν όμως αὐτὴ ἡ φωνή μιὰ έντονη ιδιοτυπία καί μιὰ δύναμη.

Καὶ τοῦτο δὲν εἶναι δύσκολο νὰ τὸ παραδεχτοῦμε, ὅταν σκεφτοῦμε ὅτι ὁ Καβάφης ἄρχισε, προχώρησε, ὀλοκλήρωσε μὲ ἀργὰ βήματα τὴν προβολὴ τοῦ ἐντελῶς ἀτομικοῦ του κόσμου, καὶ τώρα εἶναι μέσα στὴν τετράδα ἢ τὴν τριάδα τῶν πρώτων ποιητῶν μας (ἀπὸ τὸν Σολωμὸ καὶ τὸν Κάλβο ὡς τὸν Παλαμᾶ καὶ τὸν Σικελιανό), ἐνῶ παραμέρισε ὅλη τὴν ποιητικὴ μας παράδοση, καταπάτησε ὅλους τοὺς νόμους τῆς καί, πέρα ἀπὸ τὴν ἀνοχὴ γιὰ τοὺς ἐκφραστικούς του τρόπους, ἐπέτυχε τὴν πλήρη ἀποδοχὴ τῆς οὐσίας τοῦ ποιητικοῦ του λόγου, σὲ ἀρκετὲς μάλιστα περιπτώσεις ἐπροκάλεσε καὶ τὰ πολλὰ ἐγκώμια. Τὰ γεγονότα βεβαιώνουν ὅτι ἡ δύναμη αὐτὴ ὑπάρχει στὸν Καβάφη. Καὶ σ' ἓνα κείμενο ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο φιλολογικὴ ἔρευνα, ἀλλὰ καὶ μιὰ ἐρμηνεία, ἡ ἐξήγηση ἑνὸς νέου αἰσθητικοῦ γεγονότος ποὺ ἀναμφισβήτητα ἀπασχολεῖ τὸν πνευματικὸ μας κόσμον καὶ παραπάνω ἀπὸ μισὸν αἰῶνα δὲν ἔχασε ἔδαφος, καὶ μάλιστα στὴν εἰκονοκλαστικὴ ἐποχὴ μας, ὀφείλουμε νὰ ἀποδείξουμε ὅτι ὑπάρχει σ' αὐτὸ τὸ αἰσθητικὸ γεγονός τὸ πρῶτον καὶ τὸ κύριον: ἡ συγκίνησις, ἡ συγκίνησις σὲ ἔντασι καὶ σὲ ποιότητα μοναδική. Εἴτε δοῦμε τὰ ποιήματα τοῦ Καβάφη σὰν σύνολο εἴτε τὰ ἐξετάσουμε χωριστὰ ἕνα-ἓνα, στὶς τρεῖς ἢ τέσσερις κατηγορίαις ποὺ θέλουν νὰ τὰ βλέπουν οἱ κριτικοὶ καὶ οἱ φιλόλογοι,— σὲ ἀνθρώπινα ἢ φιλοσοφικά, σὲ αἰσθησιακὰ ἢ ἐρωτικὰ καὶ σὲ ἱστορικά,— θὰ ἔχουμε μιὰ βαθιὰ ἀφύπνισις στὸν ἐσωτερικὸν μας κόσμον καὶ μιὰν ἐμπειρίαν γιὰ τὸ νόημα τῆς ζωῆς, γιὰ τὴ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου, ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνην ποὺ μᾶς ἐπρόσφεραν οἱ ἄλλοι λογοτέχνες μας, καὶ ὅχι μόνο οἱ δικοὶ μας λογοτέχνες. Ἡ ἰδιοτυπία τοῦ Καβάφη καὶ ὀλοφάνερη εἶναι καὶ πειστικὴ, θέλω νὰ πῶ ὅτι σὲ ὑποχρεώνει νὰ κλειστεῖς στὸν κόσμον του καὶ νὰ ζήσεις μαζί του μυστικὰς ὥρες, ὥρες ποὺ ἀφυπνίζουν τὴ συνειδήσιν σου καὶ σοῦ ἀποκαλύπτουν πλάνες γιὰ τὰ μεγάλα ἢ καὶ τὰ μικρὰ πράγματα τῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ σὲ παρηγοροῦν γιὰ τὰ ἀναπόφευκτα καὶ τὰ κοινὰ γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους δεινὰ. Καὶ ὅλ' αὐτὰ μέσα σὲ μιὰν ἐνότητα ποὺ δείχνει τὸν κατασταλαγμένον ἀνθρωποπροσὸν στὰ ἀμετακίνητα γεγονότα, ἀμετακίνητα γιὰ ὅλους καὶ σὲ ὅλες τὶς ἐποχές. Εἶναι, ὅπως εἴπαμε, χωρισμένα τὰ ποιήματα τοῦ Καβάφη σὲ τρεῖς ἢ τέσσερις ομάδες, ἀλλὰ κανένα δὲ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐνότητα ποὺ τὴν ἀποτελοῦν τρεῖς - τέσσερις ψυχικῆς, τρεῖς - τέσσερις ὁδυνηρῆς καταστάσεις: ἡ ἀπελπισία ποὺ προκαλεῖ στὸν Καβάφη ἡ φθορὰ καὶ προπάντων ἡ φθορὰ τοῦ ὥραίου νέου σώματος, ἡ πίκρα του γιὰ τὰ γεράματα ποὺ δὲν τὰ ὑποφέρει εἴτε ὅταν τὰ βλέπει ἀπὸ μακριὰ εἴτε ὅταν τὰ αἰσθάνεται πιὰ νῆρχοντα, ὁ κρυφὸς ἀγῶνας του ἀπάνω στὴν ἀντίθεσιν του μὲ τὴν καθιερωμένη ἠθικὴ, καὶ ἀκόμη ἡ ἀδυναμία του νὰ πολεμήσῃ τὸ θάνατον. "Ὅλα τ' ἄλλα ποὺ σχολιάζονται ἢ καὶ χλευάζονται στοὺς στίχους του εἶναι λεπτομέρειες. Ὁ ἄνθρωπος, μὲ ὅ,τι καλύτερον ἔχει σὲ συναίσθημα καὶ σὲ στο-

χασμό, ἡ ψυχὴ του καὶ ἡ σάρκα του πὸν σκληρὰ δοκιμάζονται, εἶναι στὸ κέντρο τῶν ποιημάτων του καὶ πάντα μὲ τὶς καρφές μὰ καὶ πιὸ εἰλικρινεῖς ἐπιθυμίες του, ποτὲ μὲ ἐνθουσιασμούς, ποτὲ μὲ προκλήσεις στοὺς αἰώνιους νόμους, ἀλλὰ μὲ τὴν καρτερίᾳ πὸν σὲ πλησιάζει στὰ μυστικὰ τῆς ζωῆς καὶ σὲ βοηθεῖ νὰ καταλάβεις πὼς εἶναι μάταιη κάθε ἀνταρσία. Θὰ σᾶς διαβάσω ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα, τὰ οὐσιαστικότερα ποιήματά του, τὰ «Τείχη», γιὰ νὰ δείξω πόση δύναμη ὑποβολῆς ἔχουν οἱ στίχοι του, ἀλλὰ καὶ νὰ σᾶς φέρω κοντὰ σὲ μιὰν ἀκόμη ἀπὸ τὶς κύριες ψυχικὲς του καταστάσεις, πὸν μὲ ποικίλες μορφές συναντοῦμε στὸ ἔργο του. Αἰσθάνεται ὁ Καβάφης ὅτι, ἔτσι ἢ ἀλλιῶς, εἶναι ἓνας αἰχμάλωτος, θὰ ᾔθελε νὰ θρηνησέι, ἀλλὰ δὲν καταδέχεται νὰ δείξει ἀδυναμία, νὰ ὑψώσει τὴ φωνή του ἀπὸ ὀργή, οὔτε νὰ παρακαλέσει γιὰ νὰ ἐλευθερωθεῖ ἀπ' αὐτὴ τὴν αἰχμαλωσία κι ἀπὸ τὶς δυνάμεις τῆς ζωῆς πὸν ὑπουλά ἀπειλοῦν τὸν ἄνθρωπο, χωρὶς νὰ τὸν εἰδοποιοῦν γιὰ νὰ προετοιμάσει τὴν ἀντίστασή του :

Τ Ε Ι Χ Η

Χωρὶς περίσκεψιν, χωρὶς λύπην, χωρὶς αἰδῶ
μεγάλᾳ κ' ὑψηλὰ τριγύρω μου ἔκτισαν τείχη.

Καὶ κάθομαι καὶ ἀπελπίζομαι τῶρα ἐδῶ.
Ἄλλο δὲν σκέπτομαι: τὸν νοῦν μου τρώγει αὐτὴ ἡ τύχη·

διότι πράγματα πολλὰ ἔξω νὰ κάμω εἶχον.
Ἄ ὅταν ἔκτιζαν τὰ τείχη πῶς νὰ μὴν προσέξω.

Ἄλλὰ δὲν ἄκουσα ποτὲ κρότον κτιστῶν ἢ ἤχον.
Ἀνεπαισθήτως μ' ἔκλεισαν ἀπὸ τὸν κόσμον ἔξω.

Ὁ ποιητής, καθὼς βλέπετε, εἶναι πολὺν προσεκτικὸς καὶ δὲν καθορίζει ποιά ἀκριβῶς εἶναι αὐτὰ τὰ «τείχη» οὔτε ποιοὶ τὰ ὕψωσαν τριγύρω του. Ὁ πρῶτος στίχος τοῦ ποιήματος ἀποτελεῖται ἀπὸ λέξεις πὸν κλείνουν κόσμους ὁλόκληρους καὶ εὐθύνες βαρύτερες. Τρεῖς λέξεις, ἀλλὰ τρεῖς ἢ ἓνας ὁ ἔνοχος ἢ καὶ κανένας. Ἐκεῖνοι πὸν ἔχτισαν τὰ τείχη ἢ αὐτὸς πὸν δὲν ἐφρόντισε, πὸν δὲν ἐπρόσεξε νὰ μείνει ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη, τὰ ὁποιαδήποτε τείχη, κ' ἔτσι «ἀνεπαισθήτως» ἔχασε πιά τὴν ἐπαφή του μὲ τὸν κόσμον, μὲ τὴ ζωή. Δὲ γράφει ἔκτοτε κάθε ἐπαφή μου μὲ τὸν κόσμον, ἀλλὰ «ἀνεπαισθήτως» μ' ἔκλεισαν ἀπὸ τὸν κόσμον ἔξω», δηλαδὴ μὲ φυλάκισαν μέσα σὲ τείχη ἀόρατα, σὲ τείχη ἀκατάλυτα. Δὲν κορβεῖ τὴν ἐνοχὴ

τον. Πῶς δὲν ἐπρόσεξα; ὁμολογεῖ. Καὶ κερδίζει τὴν ἀθώωσή του μὲ τὸν ἀπολογητικὸ στίχο :

Ἄλλὰ δὲν ἄκουσα ποτὲ κρότον κτιστῶν ἢ ἤχον.

Κι ὅταν προσθέτει αὐτὸ τὸ μοναδικὸ «ἀνεπαισθήτως», τὸ πολυσήμαντο, κερδίζει τὴν ἀθωωτικὴν μας ψῆφο. Πόσες φορές, καὶ πάντα «ἀνεπαισθήτως», δὲ μᾶς ἀναγκάζει ἡ ζωὴ νὰ γίνουμε ἔγκλειστοι στὰ τείχη ποὺ περιμένουν νὰ μᾶς τιμωρήσουν γιὰ τὰ λάθη, τὶς παραλείψεις ἢ τὶς ἀδυναμίες ποὺ δὲν ἐφροντίσαμε νὰ κατανικήσουμε; Κι ἀπὸ πόσους δρόμους, ἀπὸ πόσα πάθη, δὲ ζητήσαμε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι τὴ φυλακὴ μας, μέσα στὴν κοινωνία ἢ καὶ μέσα στὴν ψυχὴ μας καὶ στὴ σκέψη μας, ποὺ εἶναι τὰ χειρότερα ἀπομονωτήρια καὶ ἡ σκληρότερη τιμωρία; Αὐτὰ τὰ «τείχη» τοῦ Καβάφη εἶναι ὁ μέγας μας κίνδυνος καὶ ὁ κολασμὸς ἐκείνων ποὺ δὲν ἐπρόσεξαν τὶς ἀπατηλὰς παγίδες ποὺ στήνει ἡ ζωὴ. Καὶ δὲν μποροῦ παρὰ νὰ πῶ τὸν τολμηρὸ λόγο: Γιὰ τὸν καθένα μας ὑπάρχουν αὐτὰ τὰ «τείχη» καὶ δὲν ξέρω πόσοι ἔχουν μείνει ἔξω ἀπὸ τὰ ἀόρατα καὶ τὰ ἐπίβουλα αὐτὰ τείχη, τείχη κάθε εἶδους καὶ κάθε ὕφους.

Θέλω νὰ ἐλπίζω ὅτι δὲν παρερμήνευσα τὸ βαθύτερο νόημα τοῦ ποιήματος. Τὸ ἀναζήτησα καὶ τὸ αἰσθάνθηκα αὐτὸ τὸ νόημα μέσα στὶς προεκτάσεις ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχει. Καὶ πιστεύω ὅτι μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, μ' αὐτὴ τὴ μέθοδο, μὲ δύο ἀκόμη ἢ τρία ποιήματα τοῦ Καβάφη καὶ μὲ τὰ ἐρμηνευτικὰ μας σχόλια, θὰ πλησιάσουμε τὸν ἀληθινότερο ψυχικὸ του κόσμος, θὰ παραμερίσουμε τὸ προσωπεῖο, ποὺ ὄχι λίγες φορές χρησιμοποιεῖ, καὶ θὰ δοῦμε τὸν πόνο του στὴν ἀκάλυπτη καὶ καθόλου ἀλλοιωμένη ἔκφρασή του. Κι ἐδῶ, πρὶν προχωρήσουμε, πρέπει νὰ διατυπώσουμε μιὰ βασικὴ διαφωνία μας μὲ τοὺς περισσότερους κριτικοὺς τοῦ ποιητῆ ποὺ τιμοῦμε σήμερα. Λάθος, νομίζω, κάνουν ὅσοι θεωροῦν λυρικὸ ποιητὴ τὸν Καβάφη. Ἀπὸ τὰ ποιήματά του λείπουν ὅλα τὰ βασικὰ γνωρίσματα τοῦ γνήσιου λυρικοῦ στίχου, ἡ χαρὰ ἢ καὶ ἡ θλίψη χωρὶς βαθὺ καὶ τυραννικὸ στοχασμὸ, ἡ μουσικὴ ποὺ βασίζεται στὸ μέτρο καὶ στὴν ἀπατηλὴ ὁμοιοκαταληξία, ὁ ἐνθουσιασμὸς καὶ ἡ ἀφθονία λόγου, —ἐνῶ περισσεύει στὸν Καβάφη ἡ περίσκεψη, ὁ χαμηλὸς τόνος, ἡ συγκρατημένη συγκίνηση, ἡ ἄκρα λιτότητα.

Ὁ λυρισμὸς ἔχει φῶς, ἔχει κελάρημα. Τὸ ποίημα τοῦ Καβάφη κινεῖται σὲ χώρους, ὅπου ἀπαγορεύεται ὁ ὅποιοσδήποτε ἐνθουσιασμὸς καὶ ἐπικρατεῖ ἡ σκεπασμένη ἀπὸ ἀξιοπρέπεια δοκιμασία, ἐπικρατεῖ ὁ δραματικὸς λόγος ποὺ ἀποστρέφεται τὴν ἐξωτερικὴν ἔνταση καὶ περιορίζεται στὴν πικρὴ ἐσωτερικὴ περίσκεψη. Καὶ συχνὰ γίνεται ἐπίγραμμα.

Ἄς δοκιμάσουμε νὰ πλησιάσουμε περισσότερο τὸν Καβάφη μέσα ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ ποιήματος («Ἀπολείπειν ὁ Θεὸς Ἀντώνιον»), ποὺ κλείνει ἕναν ἀθόρυβο λυγμὸ καὶ εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς δραματικότερους ἀποχαιρετισμούς :

Σὰν ἔξαφνα, ὦρα μεσάνυχτ', ἀκουσθεῖ
 ἀόρατος θιάσος νὰ περνᾷ
 μὲ μουσικὲς ἐξαίσιες, μὲ φωνές —
 τὴν τύχη σου ποῦ ἐνδίδει πιά, τὰ ἔργα σου
 ποῦ ἀπέτυχαν, τὰ σχέδια τῆς ζωῆς σου
 ποῦ βγῆκαν ὅλα πλάνες, μὴ ἀνοφέλετα θρηνήσεις.
 Σὰν ἔτοιμος ἀπὸ καιρό, σὰ θαρραλέος,
 ἀποχαιρέτα τὴν, τὴν Ἀλεξάνδρεια ποὺ φεύγει.
 Πρὸ πάντων νὰ μὴ γελασθεῖς, μὴν πεῖς πῶς ἦταν
 ἕνα ὄνειρο, πῶς ἀπατήθηκεν ἡ ἀκοή σου·
 μάταιες ἐλπίδες τέτοιες μὴν καταδεχθεῖς.
 Σὰν ἔτοιμος ἀπὸ καιρό, σὰ θαρραλέος,
 σὰν ποῦ ταιριάζει σε ποῦ ἀξιώθηκες μιὰ τέτοια πόλι,
 πλησίασε σταθερὰ πρὸς τὸ παράθυρο,
 κι ἄκουσε μὲ συγκίνησιν, ἀλλ' ὄχι
 μὲ τῶν δειλῶν τὰ παρακάλια καὶ παράπονα,
 ὡς τελευταία ἀπόλαυσι τοὺς ἤχους,
 τὰ ἐξαίσια ὄργανα τοῦ μυστικοῦ θιάσου
 κι ἀποχαιρέτα τὴν, τὴν Ἀλεξάνδρεια ποὺ χάνεις.

Δὲ θὰ ἐπιμείνουμε στὴν ἀνάλυση τοῦ ποιήματος, γιατί πρέπει νὰ προχωρήσουμε σὲ χαρακτηριστικὰ ἐπίσης ποιήματα ἀπὸ ἄλλες ομάδες. Δὲν μπορῶ ὅμως νὰ μὴ σταθῶ, μιὰν ἔστω στιγμὴ, στὴν προτροπὴ τοῦ Καβάφη :

Σὰν ἔτοιμος ἀπὸ καιρό, σὰ θαρραλέος, ἀποχαιρέτα τὴν, τὴν Ἀλεξάνδρεια ποὺ φεύγει.

Καὶ Ἀλεξάνδρεια ἐδῶ δὲν εἶναι μιὰ πόλη, μεγάλη ἢ μικρή, ἀλλὰ ὁ κόσμος ὅλος, ὅλη ἡ ζωὴ καὶ ἡ εὐτυχία.

Τὸν βαθύτατο πόνο του γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὁ Καβάφης τὸν δίνει, μὲ τὸν τρόπο του πάντα, ὅταν τὸν βλέπει μπροστὰ στὰ μεγάλα διλήμματα καὶ πρέπει νὰ πεῖ τὸ μεγάλο Ναὶ ἢ τὸ μεγάλο Ὁχι τῆς ζωῆς του, ὅταν τὸν παρακολουθεῖ μακριὰ ἀπὸ τὴ γῆ του, σὲ ἄλλες στεριὲς καὶ σ' ἄλλες θάλασσες καὶ καταλαβαίνει πῶς αὐτὴ τὴ γῆ τὴν ἔχει πάντα κοντά του καὶ εἶναι μάταιος ὁ ἀγώνας ν' ἀποκοπεῖ ἀπ' αὐτήν. Οὔτε τοὺς στίχους τῶν ποιημάτων μὲ τὴ βασικὴ, τὴ μόνιμη ψυχικὴ κατάσταση

τοῦ Καβάφη μπορῶ νὰ μεταφέρω ἐδῶ, —πολλοί, ὑποθέτω, τοὺς ἔχετε στὰ χεῖλη σας, τὴν «Ίθάκη», τὰ «Κερίά», τὸ «Περιμένοντας τοὺς βαρβάρους», τόσους ἄλλους θαυμάσιους στίχους, — γιὰτὶ κάθε μνεῖα εἶναι κ' ἓνας μαγνήτης ποὺ θὰ μὲ ὀδηγοῦσε σὲ σχόλια διεξοδικὰ ποὺ δὲ χωρᾶνε σ' αὐτὸ τὸ κείμενο. Ἄλλωστε ἐφτάσαμε ἐκεῖ πού, φαντάζομαι, περιμένετε ὅτι θὰ δοκιμαστῇ ἡ τόλμη μου, πλησιάσαμε στὰ ἐρωτικά ἢ ἡδονιστικά ποιήματα τοῦ Καβάφη, στοὺς στίχους ἐκείνους ποὺ τοὺς ἔγραφε ἀναγκασμένος ἀπὸ τὸν πολυσχολιασμένο ἐρωτισμὸ του, ἀπ' τὸ πάθος ποὺ ἀκριβὰ τὸ πλήρωσε μέσα σὲ μιὰ κοινωνία ποὺ δὲν τὸ ἀνεχόταν, ποὺ δὲν τὸ συγχωροῦσε.

Ἐχῶ ὅμως πλάι μου ἓναν πολύτιμο σύμμαχο, ἓναν κριτὴ, ποὺ κανεὶς δὲν μπορεῖ ν' ἀμφισβητήσει τὸ κύρος του, τὸν Κωστῆ Παλαμᾶ, καὶ τολμῶ νὰ δώσω λίγους ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἐνοχους στίχους τοῦ Καβάφη :

Ἡ κάμαρα ἦταν πτωχικὴ καὶ πρόστυχη,
κρυμμένη ἐπάνω ἀπὸ τὴν ὑποπτη ταβέρνα.
Ἀπ' τὸ παράθυρο φαίνονταν τὸ σοκάκι,
τὸ ἀκάθαρτο καὶ τὸ στενό. Ἀπὸ κάτω
ἤρχονταν οἱ φωνές κάτι ἐργατῶν
ποὺ ἔπαιζαν χαρτιά καὶ ποῦ γλεντοῦσαν.
Κ' ἐκεῖ στὸ λαϊκὸ, τὸ ταπεινὸ κρεβάτι
εἶχα τὸ σῶμα τοῦ ἔρωτος, εἶχα τὰ χεῖλη
τὰ ἡδονικὰ καὶ ρόδινα τῆς μέθης —
τὰ ρόδινα μιᾶς τέτοιας μέσης, ποὺ καὶ τώρα
ποὺ γράφω, ἔπειτ' ἀπὸ τόσα χρόνια!
μὲς στὸ μονῆρες σπίτι μου, μεθῶ ξανά.

Ὁ κριτὴς ποὺ προστατεύει αὐτὴ τὴ στιγμή καὶ τὸν Καβάφη κ' ἐμένα, ὁ σεβαστὸς πνευματικὸς μας πρόγονος, δὲν ἔχει ἀφιερῶσει πολλὰς σελίδες στὸ ἔργο τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ ὁμότεχνου, ὅμως ἔχει κάνει δυὸ καίριες παρατηρήσεις ποὺ ἀξίζουν ὅσο καὶ ὁλόκληρο μελέτημα. Σὲ κείμενό του τοῦ 1924, ὁ Παλαμᾶς σχολιάζει τὸ ποίημα τοῦ Καβάφη «Νόησις», γραμμένο γύρω στὰ 1918, δηλαδὴ σὲ προχωρημένη ἡλικία, ἀφοῦ ἔχει προτάξει αὐτὲς τὶς λίγες γραμμές : «Ἡ διάκριση τοῦ δευτέρου εἴδους νομίζω πὼς εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνεταί γιὰ τὴν ποίηση τοῦ κ. Καβάφη, ἂν θέλουμε ν' ἀποφεύγουμε δυὸ παραστρατίσματα ποὺ ὀδηγοῦν στὴν ἀκρισία: τὴν ἐνθουσιαστικὴν ξιππασιὰ καὶ τὴν καταφρονετικὴν μὲ τὸν περίγελο ἄρνηση». Καὶ

παρακάτω ἐξηγεί, ὁ Παλαμᾶς: «Ἔτσι ὁ οἷστρος τῆς ἀκολασίας, ἐπιμένω, δὲ χρησιμεύει στὸ μεθυσμένο ἀπὸ τὸ θεῖο πιστὸ ποιητὴ, παρὰ γιὰ νὰ τὸν ὑψώσει γοργότερα μὲ τὰ κεντήματά του πρὸς τὸ τέρμα τῆς πορείας του ποὺ εἶναι ὁ ἔμπυρος οὐρανός. Ἔτσι ἢ Λιβιδὼ τοῦ γίνεται κι ἐκείνη Πήγασος. Ἔτσι καὶ ὅταν ἀκόμη ὁ οἷστρος τῆς ἀκολασίας κρατεῖ σφιχτὰ πρὸς τὰ χοϊκὰ καρφωμένο τὸν ποιητὴ, καὶ τότε εἶν' ἐκεῖνος σὰν τὸ πληγωμένο αἰτοπούλι, καθὼς εἶπε κάποιος τὴν ποίηση τοῦ Μυσσέ, πού, ἀνήμπορο νὰ πετάξῃ, κρατεῖ τὰ μάτια του μολαταῦτα προσηλωμένα στὰ ὕψη».

Ὡς ἐκεῖ φτάνει ὁ Παλαμᾶς, ἀλλ' ὁ Καβάφης ἔχει προχωρήσει σὲ δρόμο, ποὺ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ τὸν ἀκολουθήσουμε. Ἀναμφισβήτητα, μὲ τὸ ἔνοχο πάθος, ἔχει γράφει πολὺ καλοὺς ἐξομολογητικὸς στίχους, ποὺ σὲ ἀφήνουν νὰ καταλάβεις πόσο ὑπέφερε ποὺ ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ βρίσκεται σὲ διαμάχη ἢ σὲ σιωπηλὴ ἄμυνα πρὸς τὴν κοινωνία ποὺ στοὺς κόλπους της ζοῦσε, ἀλλὰ τὸν ἔχει οδηγήσει καὶ σὲ ἐκδηλώσεις, ποὺ τίποτα δὲν ἔχουν προσθέσει στὸ ἔργο του, γιὰ νὰ μὴν πῶ ὅτι τὸ ἔχουν ζημιώσει.

Ἄς συνεχίσουμε, λοιπόν, τὴν ἔρευνά μας στὸν καθαρὸ ποιητικὸ χῶρο κι ἄς προσέξουμε τὸ μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Καβάφη, ποὺ καὶ παιχνίδι φαίνεται ἀλλὰ καὶ βαθὺς στοχασμὸς εἶναι. Γιὰ νὰ χρησιμοποιήσει τὴ δύναμη τοῦ χρόνου καὶ νὰ κινηθεῖ σὲ ἔδαφος ὅπου τίποτα δὲν τὸν ἀπειλοῦσε, κανένας ὑπαινιγμός, καμιὰ ἀντίρρηση, ὅπως ἐπίστευε, ἔκαμε μεγάλη ἀναδρομὴ, ἔζησε πολὺ μέσα στὴν ἱστορία, ἀπὸ τοὺς κλασσικοὺς ἐλληνικοὺς χρόνους ὡς τοὺς ἐλληνιστικοὺς, τοὺς ρωμαϊκοὺς καὶ τοὺς βυζαντινοὺς αἰῶνες, ἔριξε βαθιὰ τὴ ματιά του στοὺς ἀνθρώπους αὐτῶν τῶν ἐποχῶν καὶ στὰ γεγονότα ποὺ τοὺς ἔδωσαν αὐτὴ ἢ ἐκείνη τὴν ἀξία, ἀλλὰ καὶ κατασκεύασε δικὰ του ἱστορικὰ γεγονότα, γιὰ νὰ κάνει καλύτερα τὴν προβολὴ τῶν σκέψεών του, τοῦ ἐλέγχου του, τῆς ἡρεμῆς ἀλλὰ καὶ σκληρῆς εἰρωνείας του. Ὁ Ἰταλὸς καθηγητὴς Φίλιππο Ποντάνι παρατηρεῖ σὲ ἀξιόλογο μελέτημά του ὅτι ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ποὺ τὰ πέρασε ὁ Καβάφης στὴν ποίησίν του δὲν εἶναι ἀληθινά, ὅτι 52 τουλάχιστον τὰ ἔπλασε ὁ ἴδιος, τὰ ἔκαμε ἔδαφος ποὺ τὸ χρειαζόταν προπάντων ἡ σαρκαστικὴ του διάθεση, γιὰ νὰ σταθεῖ καὶ νὰ γίνεῖ καυτὸ σίδερο, ποὺ θὰ τὸ αἰσθανθοῦν περισσότερο οἱ ἄνθρωποι τοῦ καιροῦ μας, ἔνοχοι ἰδίως ὅσο καὶ οἱ ἄνθρωποι τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. Εἶναι πολύστιχο τὸ ποίημα ποὺ θὰ σᾶς δώσω μόνο τοὺς τελευταίους στίχους του. Ἐνας νέος, παρ' ὅλες τὶς ἱκανότητές του, ἔχει μείνει «σχεδὸν ἀνέστιος καὶ πέννης», ἀποφασίζει «σ' ὅ,τι δουλειὰ [τὸν] βάλουν θὰ πασχίσει,—ἀντιγράφω ἀπὸ τὸ ποίημα,— νὰ εἶναι στὴ χώρα ὠφέλιμος». Καὶ καθαρὰ μᾶς λέει :

Ἄν πάλι μ' ἐμποδίσουνε μὲ τὰ συστήματά τους —
 τοὺς ξέρουμε τοὺς προκομένους: νὰ τὰ λέμε τώρα;
 ἂν μ' ἐμποδίσουνε, τί φταίω ἐγώ.

Θ' ἀπευθυνθῶ πρὸς τὸν Ζαβίνα πρῶτα,
 κι ἂν ὁ μωρὸς αὐτὸς δὲν μ' ἐκτιμήσει,
 θὰ πάγω στὸν ἀντίπαλό του, τὸν Γρυπό.
 Κι ἂν ὁ ἡλίθιος κι αὐτὸς δὲν μὲ προσλάβει,
 πηγαίνω παρευθὺς στὸν Ὑρκανό.

Θὰ μὲ θελήσει πάντως ἕνας ἀπ' τοὺς τρεῖς.

Κ' εἶν' ἡ συνείδησίς μου ἥσυχη
 γιὰ τὸ ἀψήφιστο τῆς ἐκλογῆς.
 Βλάπτουν κ' οἱ τρεῖς τοὺς τὴν Συρία τὸ ἴδιο.

Ὁ Καβάφης κινεῖται μὲ ἄνεση καὶ μὲ ἡδονὴ στὴν Ἱστορία, ιδίως στὴν περίοδο ἀπὸ τὰ 400 π.Χ. ὡς τὰ 400 μ.Χ. Καὶ μὲ τὴν ἀναδρομὴ αὐτὴ παίρνει τὴ ζωὴ σὰν κάτι τὸ τελειωμένο, τὸ ὀριστικό, κάτι ποὺ ἔχει περάσει κι ἀπὸ τὸ θάνατο ἀκόμη καὶ εἶναι ἀνέκκλητο. Ἀντλεῖ πολλὰ ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων αὐτῆς τῆς περιόδου, ἐπιμένει στοὺς ἐλληνοιστικούς χρόνους, καὶ στὶς «Θερμοπύλες», ἀπὸ τὰ πρῶτα ποιήματα τοῦ Καβάφη, ἐδῶ, νομίζω, εἶναι ἡ ἀφετηρία μιᾶς ἄλλης ομάδας ποιημάτων του, ποὺ μποροῦμε νὰ τὰ ὀνομάσουμε διδακτικά. Ὁ Εὐάγγελος Παπανοῦτσος ἀσχολήθηκε πολὺ μὲ τὸ εἶδος αὐτὸ τῶν ποιημάτων τοῦ Καβάφη καὶ μ' ἕνα πολυσέλιδο μελέτημά του ποὺ τὸ τιτλοφόρησε «Ὁ διδακτικὸς Καβάφης», καθόρισε, καθαρότερα ἀπὸ ἄλλους κριτικούς, τὸ γνῶρισμα αὐτὸ τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ ποιητῆ. Καὶ τοῦτο τὸ γνῶρισμα, καίριο καὶ πολυσήμαντο, παρουσιάζεται μὲ τὴ βαθύτερη οὐσία του στὶς «Θερμοπύλες». Ἀς τὸ χαροῦμε ἀκόμη μιὰ φορὰ αὐτὸ τὸ ποίημα ὅσοι τὸ ξέρουμε, ἄς τὸ προσέξουν πολὺ ὅσοι πρῶτη φορὰ θὰ τὸ διαβάσουν.

ΘΕΡΜΟΠΥΛΕΣ

Τιμὴ σ' ἐκείνους ὅπου στὴν ζωὴ των
 ὤρισαν καὶ φυλάγουν Θερμοπύλες.
 Ποτὲ ἀπὸ τὸ χρέος μὴ κινουῦντες·
 δίκαιοι κ' ἴσιοι σ' ὅλες των τὰς πράξεις,
 ἀλλὰ μὲ λύπη κιόλας κ' εὐσπλαχνία·
 γενναῖοι ὁσάκις εἶναι πλούσιοι, κι ὅταν

εἶναι πτωχοί, πάλ' εἰς μικρὸν γενναῖοι,
 πάλι συντρέχοντες ὅσο μποροῦνε·
 πάντοτε τὴν ἀλήθεια ὁμιλοῦντες,
 πλὴν χωρὶς μῖσος γιὰ τοὺς ψευδομένους.
 Καὶ περισσότερη τιμὴ τοὺς πρέπει
 ὅταν προβλέπουν (καὶ πολλοὶ προβλέπουν)
 πῶς ὁ Ἐφιάλτης θὰ φανεῖ στὸ τέλος,
 κ' οἱ Μῆδοι ἐπὶ τέλους θὰ διαβοῦνε.

Τὸ ποίημα τοῦτο, ἐνῶ ἔχει ἐλληνικὴ τὴ ρίζα του, ἔχει καὶ μιὰν οἰκουμενικότητα, πὸν συνοψίζει τὴν ἀξία τοῦ ὑψηλοῦ χρέους σὲ ὥρα ἡρωισμού πὸν εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ γίνεῖ ἀναπότρεπτη θυσία. Καὶ τοῦτο ἀκριβῶς τὸ οἰκουμενικὸ στοιχεῖο μὲ ποικίλες μορφές εἶναι ἡ δύναμη πὸν ἔφερε πολὺ κοντὰ στοὺς ξένους τὸν Καβάφη. Τὸν εἶδαν σωστά, τὸν εἶδαν μὲ κριτήρια πὸ πλατιά, ἱκανὰ νὰ τοποθετοῦν τὸ λογοτεχνικὸ ἔργο ἔξω ἀπὸ χρόνο καὶ τόπο, μὲ ὅ,τι μένει ἀκατόρθωτο ἀλλὰ κρύβει τὴν κρυφὴ μὰ καὶ πὸ γνήσια ἀξία του. Στὸν Καβάφη δὲν πρέπει ν' ἀναζητοῦμε τὸν Ἑλληνα μιᾶς ὀρισμένης χρονικῆς περιόδου. Καὶ ἡποίησός του, ὁ ἑλληνισμός του, δὲν ἔρχεται ἀπὸ μιὰν μόνο Ἑλλάδα. Εἶναι μιὰ σύνθεση ἀπὸ πνεῦμα, ἀπὸ εὐθυμία καὶ ὁμορφιά, εἶναι ὁ Καβάφης μιὰ μεγάλη μνήμη, γεμάτη ἀπὸ Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ φωνές, πὸν μπορεῖ καὶ νὰ σὲ ξεγελάσουν ἂν ἡ ἀκοή σου δὲν ξέρεῖ ν' ἀκούει καὶ νὰ μαντεύει. Ὁ Σεφέρης ἔχει πολὺ προσέξει αὐτὲς τὶς φωνές καὶ σὲ μελέτημά του γιὰ τὶς συγγένειες καὶ τὶς διαφορές Καβάφη καὶ Ἑλιοτ γράφει: «Ὁ Καβάφης ἀνήκει σὲ μιὰν ἄλλη παράδοση. Μιὰ παράδοση κολοσσιαία καὶ πολὺ πὸ ἀλαζονικὴ ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴν καταφρονημένη, πὸν ὁ Σολωμός, σὲ μιὰ ὀρισμένη στιγμή, μόνος προσπάθησε νὰ ξαναπιάσει, μὲ τὰ δύο του χέρια, πὸν λύγισαν. Ἡ παράδοση τοῦ Καβάφη — ἡ λογία παράδοση — μεταφέρει μιὰ τρομακτικὴ σὲ ὄγκο γραμματεία· ὅμως σὲ χίλια τόσα χρόνια, ἂν βάλουμε κατὰ μέρος τοὺς ἐκκλησιαστικούς ὑμνωδοὺς, δὲν μπόρεσε νὰ κάνειποίησιν μῆτε ὅπως ὁ Σολωμός ἀλλὰ καὶ μῆτε ὅπως ὁ Καβάφης — δὲν μπόρεσε νὰ μεταδώσει αἰσθήματα. Ὁ Καβάφης αὐτὴ τὴν παράδοση ἔχει μέσα στὰ κόκαλά του, τόσο βαθιά, πὸν, μολονότι δοκίμασε στὴν ἀρχὴ νὰ τῆς ξεφύγει, τὴν κράτησε ὡς τὸ τέλος προσπαθώντας νὰ ζωντανέψει ἀπὸ αὐτήν, ὅ,τι μποροῦσε, μὲ τὴν μετάγγιση τοῦ αἵματός του». («Δοκιμές», πρῶτος τόμος, 1936 - 1947, σελ. 345, δ' ἔκδοση, 1981). Ἄς προσθέσουμε καὶ τοῦτο ἀκόμα, πὸν τὸ λέει ὁ ἴδιος ὁ Καβάφης: «Δὲν εἶμαι Ἑλληνας, εἶμαι Ἑλληνικός». Καὶ σὲ ἄλλο κείμενο ἔχουμε πληρέστερη ὁμολογία: «Εἶμαι καὶ ἐγὼ Ἑλληνικός. Προσοχή, ὄχι Ἑλληνας, οὔτε Ἑλληνίζων, ἀλλὰ Ἑλληνικός (Τ. Μ. α', 221)».

Αὕτῃ εἶναι ἡ ἀναμφισβήτητη, ἡ ἐντελῶς προσωπικὴ προσφορά τοῦ Καβάφη. Ἐνα ἔργο πὺν πρῶτα μᾶς ξάφνιασε, Ἕλληνες καὶ ξένους, κ' ἔπειτα εἶχε πολὺ στενὴ ἐπικοινωνία καὶ μ' ἐμᾶς καὶ μὲ τοὺς ξένους. Ὁ Καβάφης μεταφράστηκε ὅσο λίγοι ἄλλοι Ἕλληνες (στὴ Γαλλία, — ἡ κυρία Γιουρσενάρ, πρώτη μεταφράστριά του, στὴν Ἀγγλία, στὴν Ἰσπανία, στὴν Πολωνία, στὴν Ἰταλία, στὴ Ρουμανία, στὴ Νότιο Ἀμερική). Οἱ φίλοι του εἶναι τώρα πολλοί, σ' ὅλο τὸν κόσμον. Καὶ δὲν εἶναι ὁ Καβάφης μιὰ πρόσκαιρη ἐπιτυχία, ἀλλὰ μιὰ παρουσία πὺν κερδίζει ὅλο καὶ περισσότερον ἔδαφος, πληροφορεῖ καὶ τοὺς ξένους ὅτι ἡ Ἑλλάδα πάντα ἀνανεώνεται, ὅτι ὁ λαὸς της εἶναι ὀλοζώντανος, ὅτι ἐξακολουθεῖ νὰ προσφέρει στὸν πολιτισμὸ, τουλάχιστον στὸν πνευματικὸ πολιτισμὸ, καὶ καλεῖ ὁ λαὸς αὐτὸς τὸν ἄνθρωπον τοῦ καιροῦ μας νὰ δεῖ τὸν κόσμον μέσ' ἀπ' τὴ δραματικὴ πείρα ἐνὸς ποιητῆ, ἐνὸς δικοῦ τοῦ ποιητῆ, καὶ νὰ συλλάβει τὸ βαθύτερον νόημα τῆς ζωῆς.

Τελειώνω κ' ἔχω ἓνα δισταγμὸ. Στὸν ποιητὴ, πὺν τιμοῦμε, δὲν ἄρεσαν τὰ μεγάλα, τὰ ἡχηρὰ λόγια. Ἐμεῖς ὅμως πρέπει νὰ κλείσουμε τὸ κείμενό μας μὲ τὸ δίκαιον, τὸν ὀρθόν, τὸν ὀφειλόμενον ἔπαινον, πὺν τοῦ τὸν ἀρνήθηκαν σχεδὸν ὡς τὰ γεράματά του. Χωρὶς περίσκεψη καὶ χωρὶς αἰδῶ. Ἄς παραμερίσω κάθε δισταγμὸν κι ἄς πῶ τὸν κρίσιμο λόγον: Ὁ Καβάφης εἶναι μιὰ ἐλληνικὴ πνευματικὴ νίκη. Μιὰ νίκη, πὺν πιστεύω ὅτι δὲν κινδυνεύει ἀπὸ καμιά φθορά.